

ZSÁMBOKI JÁNOS LEVELEI BATTHYÁNY BOLDIZSÁRHOZ

Takáts Sándor közléséből már több mint hetven éve ismeretes, hogy *Az 1582-ik évben egy névtelen magyar író jelenti Batthyánnak, hogy Pannonius epigrammáit conferálja, mert igen hamisan írták s újra kinyomatja. Ugyanez a névtelen egy görög könyvről írja: „Mását leíratnám, azután aztat Norinbergába Camerariusnak, vagy Heidelbergába Erasmusnak [!], ki eszéléhez igen tudós, ha tetszenék elküldeném ... és ha kinyomatnák hát nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik.*” Az akkor a körmendi Batthyány levéltárban lévő levelet Takáts kelet- és aláírásnélkülinek találta, mégis mivel abban említés történik korabeli eseményekről, megírását 1582-re tette.¹ Takáts közlését vette át Barlay Ö. Szabolcs, de csak a görög könyvről, és azt még mindig ismeretlen levélfőrnak tulajdonítva, a Batthyány–Clusius–Zsámboki kör alkímiai érdeklődésével hozta kapcsolatba.²

A levél az időközben az Országos Levéltárba került Batthyány levéltárban a missilis levelek között 54236. számon ma is megtalálható. Írója Zsámboki János, ezt a kézírásról első tekintetre megállapíthatjuk, de erről tanúskodik szíglája is a levél végén. A levél teljes szövege a következő:

(*Címzés:*) Illustrissimo ac Magnifico Domino, Domino Balthasaro de Bathyan, S. Caesareae Regiaeque Maiestatis et Consiliario et Domino, patronoque gracioso Nemethwywario

Illustre ac Magnifice Domine S. servitatem perpetuam. Equos accepi, gratias ago V. M. perpetuas, ac pretium eorum cupio intelligere. Jollehet ammy zeugsegre feokeppen kiwanta felesighem, alegh ha tarthattya arra sokaig, merth nagh haboroba vaghiunk az praedicatorok tiltasban, es eorok papy hadban. Deus adhibeat gratiam, et rectum oculu. Rhabarb. az eghiz varosba io ninczen, es panas-sokodnak az Doctorokis, Myndazaltal köldek Nagh. Ez, olly dragais az hytwana, hogh mazfel latot 2 f adnak, ky soha nem volt. Ha Nagh. kold altal Veneczebol hozatna, diczirnem, merth az Rhabarbaromnak az ighen iowa io.

Mannathis fel fontal. Ezis nem ighen feyr, mynth Calabriaynak kellene lenny. Mastix io, es az colythonix. Az gorogh könvrol semmit nem monda az Naghs.

¹Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*. I. Bp. 1915. 36. A levél megemlékezik arról, hogy Huszár Péter Bécsben fogságban van. Mivel ez 1582-ben volt, tehát a levél is 1582-ben kelt.

²Barlay Ö. Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, in *Magyar Könyvszemle*, 1979. 247.

embere, hanem hogy csak hogy Naghs. vyzza kwldy. Azuthan valaszt varok Naghs. Merth en azt irtham vala, hogy masat le iratnam, azuthan aztot Norinbergaba Camerariusnak, vagy Heydlbergaba Erastusnak, ky esfelehez ieles tudos. Hogy ha tetzenek vertalnak, es ha ky nyomtatnak, haat Naghsag. dedicalnak. Ebben nagh ido telyk, az az az vertalasban, es nyomasban, merth aleg hyzem hogy egg eztendoben, vagh kettobennis kezöl megh. Azz Pannonius Epigrammakat conferaltam: ighen hamissan irthak, es megh vadnak nam, es esmegh megh nyomtatom talam. Az veneczey valasztrol czodalkozom, keet barathom sollicitallya, harmadik az orator Dornberger ottbenn. Ha egyeb nem lehet, hat variuk megh eo felsegeth, es irassunk esmegh, merth az erthem hogy az protocolomban nem tuddyak az ifw secretariussok, mynth volt az dologh, es myben masath megh talalny. Irtham Dietrichstain uramnak, hogy ha valamit feleltenek volna, azonnal megh ielentene nekem. Nova nulla, quam quod Caes. Maiestatem expectamus ad finem huius Mensis, et quod cum liberis Imperij Civitatibus adhuc nonnulli versentur scrupuli. Flandriaba az Zerencze ide es towa ighen forgattya magath. Az Gwisius Nemzetsegh czoda praticaba volna, de ky tuddya ha igaz.

Az Camara dolgat enis sollicitalom, az comissarius relatiot Gall ma addya be az Herzognek, merth zoltham vele, es fogada mynden baratsagath.

Herzog Mathias ma Lintzbe meghyen vizza, ighen vigadanak, es vadazzanak. Aztis mondyak hogy kykeletre Maximilianust Cassara keoldy ew felsighe etc de az udvary hyrek ighen incertae.

Me V. Mag. V. humiliter commendo. 10 Septembris

V. M. servitor J[oannes] S[ambucus]

Az darab ertz nem ertz meg, hanem csak idovel valamy ertz lehet. En asphaltumnak mondanam.

Huzsar Petert es Istvanffy az Hertzog fel hivatta, hogy bayra mentenek volt etc

A levél vallásfelekezeti, orvosgyógyászati és egyéb érdekes közléseinek tárgyalásától most eltekintek. A továbbiakban csak azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek Zsámboki filológus-kiadói működésével vannak kapcsolatban.

Szó van egy görög könyvről a levélben, amelyet korábban Zsámboki küldött el Batthyány Boldizsárnak, most pedig az visszaküldte. Zsámboki ezt le akarja másoltatni, hogy Nürnbergbe küldhesse Camerariusnak, vagy Heidelbergbe Erastusnak, mint szakértőknek. Ha ők azután jónak látnák, akkor gondoskodnának a lefordíttatásáról és kinyomtatásáról. A dedikáció pedig Batthyányhoz szólna, nyilván azért, mert a fordítás és kinyomtatás költségeit neki kellett volna vállalnia. Erre nézve várta Zsámboki a dunántúli főúr válaszát. Nyilvánvaló, hogy az egyelőre ismeretlen görög könyv tekintélyesebb mű lehetett, erre mutat a két szakértő fősorakoztatása, és az hogy a megjelentetéséhez Zsámboki legalább két évet tartott szükségesnek. Batthyány válaszát nem ismerjük. Zsámbokynak viszont a Batthyány levéltárban még egy levele található 54267. számon, 1582. szept. 28-én keltezve. E latin nyelvű levélben ismét előhossa a kéziratot: *Librum curo describendum: exem-*

plar vetus redderetur, cum gratiarum actione beneficijque memoria: sed ad imprimendum et versiones tempore erit opus. Batthyányval kapcsolatban a görög kézirat sorsáról egyelőre nem tudunk többet.

Ugyanezidőtájt föltűnik viszont a külföldi barátaival való levelezésben is egy újonnan a kezébe került, őt nagyon érdeklő kézirat, amely azonosnak tűnik a Batthyányval közlöttel. 1583. március 3-án régi barátjának, Joachim Camerariusnak ír lelkesen arról a kódexről, amelyről ekkor már Peter Monau, Rudolf császár orvosa is tudott: *Credo Monavium de scriptoribus χρυσουλλας scripsisse; responsum expectamus. Codex facilibus ad usum characteribus exaratus; quidam sapere se aliquid in hoc studio aureo putat, eo vel inspecto exclamabat: ego ut μαρτυρια οὐράνια Codicem arripiam.*³ És ugyanerről a kézitról lehet szó a bázeli orvos-filológus Theodor Zwingerhez írott levélben is: *Si doctissimus Erastus interpretationem libri chymici rarissimi graeci, qui farrago omnium fere Veterum, qui hac de arte conscripserunt, velit, mitterem ad vos; opus plenum sacrarum arcanorum, plenum figurarum et iconum Θαυμασῶν Non puto in ea professione fumosa quidam rarius aut absolutius, ut quidam affirmant, proditum.*⁴ Zwinger lett volna tehát a közvetítő Thomas Erastus bázeli orvosprofesszorhoz, akivel, úgy tűnik, Zsámbokinak nem volt közvetlen kapcsolata. Erre abból következtetünk, hogy a Batthyáynak írott levélben még nem tudta róla, hogy már jó ideje Bázélbe települt Heidelbergből, a Zwingerhez írott levél idején pedig – ha a dátumot jól értjük – már nem is élt. Thomas Erastust Zsámboki tehát csak műveiből ismerte, az okkult tudományokkal való kapcsolatáról azokból tudott, amelyek meg is voltak könyvtárában.⁵ Az említett görög kézirat nem is jutott el Bázélbe, mert még Zsámboki halála után is özvegyénél keresték. Aki úgy tájékoztatta Nicolaus Reusnert Strassburgban, hogy a kért régi alkimia könyvet nem küldheti el Zwingernek. A könyv ugyan megvolt a megboldogult könyvtárában, de nem volt a sajátja, hanem Nádasdy (Ferenctől) vette kölcsön 200 ducát ellenében.⁶ Még 1588-ban is keresték a kéziratot, ekkor Clusius írt Camerariusnak, de nem akadtak nyomára.⁷ Nem sikerült azt meglegnie Hans Gerstingernek sem az Österreichische Nationalbibliothek Zsámboki-kódexei között.⁸

³Hans Gerstinger, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*. Graz-Wien-Köln 1968. (Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss., Philos.-Hist. Kl., 255. Bd. 274–275.)

⁴Uo. 281–283.

⁵Gulyás Pál, *Sámboky János könyvtára*. Bp. 1941. A minket közelebből érdeklő könyvek: Nr. 156/2 *De occultis pharmacorum potestatibus*. Basileae 1577. Nr. 238/4 *Disputatio de auro potabili*. Basileae 1578. Thomas Erastus és az okkult tudományok kapcsolatára ld. Lynn Thorndyke, *A History of Magic and Experimental Science*. 5. New York 1959. 652–667.

⁶Gerstinger i. m. 275.

⁷Clusius Joach. Camerariusnak, Bécs 1588 május 10. ... *Illustrissimus dominus de Batthyan, cujus saepius in Pannonia memini, superiore mense hic fuit: is me oravit, ut abs te percontarer an adhuc haberes manuscriptum exemplar graecum de Chymia agens, quod a Domino Sambuco pie memoriae aliquando acceperis. Sambucus enim ab eo ante habuit, et tibi se misisse dixit, quod neminem nosset ad id exemplar latino sermone esprimendum aptiorem. Id exemplar sibi cuperet restitui, cum ipse non sit, sed ab alio Magnifico Viro mutuum acceperit.* F.W.T. Hunger, *Charles de l'Escluse*. 2. 's- Gravenhage 1943. 423. – Az adatot Klaniczay Tibornak köszönöm.

⁸Gerstinger, i. m. 275. „Unter den S.-Hss der Österr. Nationalbibliothek ist eine solche nicht nachweisbar.”

Zsámboki levelezéséből a görög kézíratra vonatkozóan meglehetősen pontos értesüléseket nyerünk. Szerzőjét ugyan nem említik, csak azt, hogy sok régi, azaz ókori auktor művének elegyes gyűjteménye. Témája a kémia, vagy alkimia, közelebbről az aranycsinálás. Mindig görögnyelvűnek említik, jól olvasható frással, telve csodálatos ábrákkal. A kézirat Nádasdy Ferencé volt, ő adta kölcsön Zsámbokinak, aki viszont az ilyen témák iránt nagyon érdeklődött Batthyány Boldizsárnak mutatta meg. Tőle remélhette a kiadás költségeinek fedezését. Először másolatot akart készíttetni róla, hogy azt azután eljuttassa Thomas Erastushoz, akit meg a fordítás és kiadás munkálataira szeretett volna meggyerni. Tervét nem válthatta valóra, mert abban előbb Erastus (†1583 jan.) majd az ő 1584 júniusban bekövetkezett halála megakadályozta.

Ha a levelezésből kigyűjtött adatokat összevetjük Zsámbokinak 1583 tavaszán saját maga összeállította kiadói bibliográfiájával, akkor annak egyik tétele pontosan ráillik keresett kódexünkre: *Stephani Alexandrini opus, cum Cleopatr. Democriti, Pelagii, Hostiani περι χρυσοποιας de multis secretis volumen prope diem vertendum, edendumque mittet.*⁹ Ez a kézirat viszont Zsámboki könyveinek leltározásakor 1587-ben még házában megvolt, és a következőképpen írták le: *Στεφάνου Ἀλεξανδρέως οἰκουμενικοῦ φιλοσόφου καὶ διδασκάλου τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης [τῆς] τέχνης περὶ χρυσοποιίας πρᾶξις ἐν θεῷ πρώτη.*¹⁰

Az Österreichische Nationalbibliothek görög kézíratai között Herbert Hunger katalógusa szerint Stephanus Alexandrinus és társai *περὶ χρυσοποιίας* c. gyűjteményes munkájából két példány található Med. gr. 2 ill. Med. gr. 3 számon.¹¹ A két azonos tartalmú és kiállítású kódexben megtalálhatók mindazon aranycsinálással foglalkozó szerzők, akiknek kiadását Zsámboki bibliográfiájában bejelentette. A gondos kiállítású kéziratokat sok helyen látták el ábrákkal és illusztrációkkal, így például az olvasztókemencék rajzával is. A kolofon szerint mindkettő Velencében készült 1564-ben, ugyanazon scriptor műhelybén: Kornélios Murmuris másolta őket. A papír vízjele is mindkét kódexben csaknem végig azonos. Herbert Hunger egy kéztől származónak, azonos időből keletkezettnek tartja őket. Ismeretes, hogy a velencei másoló ezekben az években, nyilván a kereslethez alkalmazkodva, ugyanezen kéziratból több másolatot is készített.¹² Véletlen, vagy még inkább a nagy érdeklődés következtében került belőlük két példány is a bécsi könyvtárba. Igen nehéz annak eldöntése, hogy melyik lehet a Zsámboki könyvtárából való, azaz a Nádasdy Ferencnek vissza nem juttatott példány. Magukon a kódexeken erre utaló jel nem található. Mivel a Stephanus-kézirat nem volt Zsámboki tulajdona, tulajdonbejegyzése nem is lehetett benne. Csak a Zsámboki gyűjtemény sorsát ismerve kockáztathatjuk meg föltevésünket, hogy valószínűleg a Med. gr. 2 a keresett

⁹ *Catalogus librorum quos Ioan. Sambucus vel suos typis edidit, vel bibliothecae aliena pignora prodidit, vel praecipue adhuc divulganda prae manibus habet.* Kiadta Borsa Gedeon–James E. Walsh, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus in Magyar Könyvszerle* 1965. 128–133.

¹⁰ Gulyás i. m. Nr. 1297/I.

¹¹ Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. 2. Wien 1969. 41–46. a kódexek értékelő és részletező leírást adja: *Catalogues des manuscrits alchimiques grecs*. 4. Brüssel 1924–1932. 3–46. (Nem láttam)

¹² Marie Vogel–Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Hildesheim 1966. 233–234.

kézirat. Ez ugyanis Sebastian Tengeneltől jutott a könyvtárba, aki Hugo Blotius utódaként rendezte a század végén az Udvari Könyvtár anyagát. Az ő hagyatékából 58 görög kézirat került (vissza) a könyvtárba, ebből 51 bizonyíthatóan Zsámboki gyűjteményéből származott.

Zsámboki terve a görög kézirat latin fordításának közreadásáról nem valósulhatott meg. Ma az Österreichische Nationalbibliothekban mégis három latinra fordított változatát is őrzik. Mindhárom a XVII. század elején készült, akkor amikor az okkult tudományoknak és az aranycsinálásnak a királyi udvarban nagy keletje volt.¹³

A Batthyányhoz írott levélben Zsámboki Janus Pannonius epigrammáit is említi. Úgy tűnik, hogy egy új kézirat került a kezébe, és azt vetette össze, talán 1569-es kiadásával. A kézirat ugyan hibásnak bizonyult, de mivel több, talán addig még ki nem adott epigrammát is tartalmazott, fontolgatta egy újabb kiadás lehetőségét. Zsámboki szűkszavú közlése nem sok föltételezést enged. Az epigrammák bővebb gyűjteménye 1666-ig a török alatt lévő Budán volt. Egy, ezzel a kézírral valamiképpen rokon változat viszont közkezen forgott az országban, Szamosközy István is lemásolta.¹⁴ A Zsámboki tulajdonában volt kéziratról nem tudunk semmit. A kiadás gondolatával nem foglalkozott komolyabban, mert a bibliográfiájában sem szerepeltette. Utolsó éveinek minden figyelme a görög alkímia-kézirat közreadására irányult.

¹³Cod. 11427., 11453., 11456.

¹⁴Csapodi Csaba, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*. Bp. 1981. 12. Szamosközy Janus-kézirata az OSZK-ban: Fol. Lat. 3962.